

• بررسی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر مشهد در طرح‌های توسعه شهری (نمونه موردی مراسم عزاداری ایام محرم و صفر در بافت قدیم مشهد)

• اسماعیل شیعه*

دکترای شهرسازی، استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

• هومن قهرمانی**

پژوهشگر دکتری شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، مدرس گروه شهرسازی دانشگاه فردوسی مشهد

• گل آسا غلامی***

کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

• چکیده:

این مقاله در راستای ارتقای کیفیت فضاهای شهری، به دنبال تبیین نحوه تعامل مراسم و مناسک آیینی به ویژه مراسم مذهبی ایام محرم و صفر به عنوان عامل هویتی و فرهنگی با ساختار کالبدی فضای شهری است. مسأله‌ی مورد بحث توصیف چگونگی این تعامل در روزگاران گذشته و مقایسه آن با طرح‌های توسعه شهری جدید است. در این راستا مواردی مثل وجود ارتباط بین مراسم آیینی - مذهبی و ساخت شهر و فضای شهری، عوامل موثر بر انتخاب یک فضای شهری برای انجام مراسم مذکور و میزان اهمیت این عوامل و چگونگی توجه به آنها در طرح‌های توسعه‌ی جدید مورد سوال بوده است. هدف، باز آموزی از چگونگی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر برای استفاده در طرح‌های جدید توسعه شهری است. چارچوب مطالعاتی در این تحقیق مبتنی بر روش توصیفی می‌باشد و در آن از مطالعه موردی و تحلیل فضایی استفاده شده است. قسمت معناداری از بافت قدیم مشهد در ارتباط با موضوع تحقیق در ایام عزاداری محرم و صفر از طریق بررسی اسناد، مشاهدات، مصاحبه و تکمیل پرسشنامه مورد بررسی قرار گرفته است و با تحلیل اطلاعات و آمار توصیفی بدست آمده سعی شده است در مورد مسأله‌ی ذکر شده، نتیجه‌گیری شود.

بررسی‌ها نشان داد مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سال‌های مختلف منطبق بر گذرهایی بوده است که جزیی از استخوانبندی و ساخت اصلی بافت این محدوده هستند و موقعیت عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی - مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت دهنده و تاثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های عزاداری حائز اهمیت است. تطابق این موارد با طرح‌های جدید مصوب شهری این محدوده نشان از کم توجهی به آنها دارد. از مقایسه پرترددترین مسیرهای حرکت عزاداران با موارد پیشنهادی طرح تفصیلی جدید محدوده می‌توان دریافت که این مسیرهای فرهنگی - آیینی قدیمی در طرح جدید دیده نشده‌اند و رد پای آنها بعضاً به کلی حذف شده است و اگر هم حذف نشده، کاربری هاشان به گونه‌ای عوض شده است که دیگر به صورت یک مسیر آیینی معنی نمی‌شوند. مفاهیمی که به عنوان جزئی از هندسه‌ی اجتماعی بافت مذهبی، سال‌ها در بطن هندسه کالبدی آن قرار داشته، تحت تاثیر نگاه‌های ترافیکی و کالبدی کم رنگ شده است. توجه به نتایج تحقیق، در روند تهیه طرح‌های توسعه شهری بافت قدیم می‌تواند سبب شکل‌گیری عرصه‌هایی مناسب تر جهت ایجاد و تقویت مناسبات آیینی - مذهبی شود.

واژه‌های کلیدی: مراسم و مناسک آیینی، مراسم مذهبی، فضای شهری، ساخت شهر، مشهد

مقدمه:

مراسم و مناسک آیینی گونه‌ای از رفتارهای انسانی است که اغلب با خاستگاه اعتقادی به صورت دسته‌جمعی در توصیف مقدسات و با هدف تقویت اعتقادات و ابراز هویت گروهی و در نهایت انسجام و همبستگی افراد جامعه انجام می‌شود. نمادها و آیین‌های مربوط به مراسم به عنوان متغیری تاثیرگذار در کنار دیگر مناسبات معیشتی و عوامل محیطی موجود در بافت‌های قدیمی، نظم و قاعده خاصی بر ساختار شهر سنتی اعمال می‌کنند و تعامل تاریخی بین آن‌ها وجود دارد. در واقع ساختار شهر سنتی همراه نمادهای به یادآورنده‌ی این حماسه، اثری عمیق بر ساکنین شهر گذاشته و تقویت حس همبستگی و وحدت را سبب می‌شود.

هدف این نوشته، شناخت تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر برای استفاده در طرح‌های جدید توسعه‌ی شهری است که در چهارچوب بررسی بخشی از بافت کهن مشهد به آن پرداخته شده است. مساله‌ی مورد بحث در نمونه موردی این مقاله، تبیین چگونگی این تعامل در روزگاران گذشته و عدم توجه کافی و درس نگرفتن از تعامل معنا دار بین بافت قدیم اطراف حرم مطهر رضوی و مراسم مذهبی در طرح‌های توسعه شهری جدید اطراف این بارگاه است که نقش این واقعیت مهم حیات بخش را در بافت نادیده گرفته و موجب بی‌معنا شدن و کم‌رنگی بسیاری از نقاط کانونی مذهبی - خاطره‌ای این بافت در جریان مداخلات نوسازی شهری شده است. واقعیتی که می‌تواند موجب بی‌رونق شدن حیات اجتماعی - مذهبی هویت‌دهنده‌ی این فضاها در آینده شود و عدم حس تعلق به مکان‌ها و نقاط کانونی بافت را دامن زند. در راستای هدف طرح شده، پرسش‌های ذیل به ذهن متبادر می‌شود:

- آیا ارتباطی بین مراسم آیینی - مذهبی و ساخت شهر و فضای شهری وجود دارد؟ - چه عواملی بر انتخاب یک فضای شهری، برای انجام مراسم مذکور ممکن است اثرگذار باشد؟ - میزان اهمیت این عوامل در این انتخاب چگونه است؟ - اگر تعاملی دو سویه بین مراسم آیین - مذهبی و ساخت شهر وجود داشته‌است، جایگاه این مفهوم در طرح‌های توسعه‌ی جدید محدوده چگونه است و چگونه باید باشد؟

برای بسیاری از مردم هنگامی که شکل محیط انسان ساخت منطبق با اعتقادات معنوی آن‌ها باشد برای آن‌ها معنادار است و نیازهای مختلف آن‌ها برآورده می‌شوند. در بیانی دیگر انسان بر اساس باورها، آیین‌ها، جهان‌بینی و فرهنگ خویش محیطی را می‌سازد که بتواند ضمن آن که آئینه‌ی اصول و ارزش‌هایش بوده، او را در جهت وصول به آن‌ها یاری نماید. می‌توان گفت که مراسم آیینی و مذهبی ایام محرم و صفر به عنوان یک الگوی رفتاری با ریشه تاریخی و مذهبی عاملی موثر در ساخت شهر است. نظم و اصول حاکم بر این رفتار در تعاملی دوسویه با ساخت و فضای شهری بوده و در نتیجه، این تعامل در نقش یکی از عوامل موثر بر ساخت شهر و فضای شهری باید در روند تهیه و طراحی طرح‌های شهری در نظر گرفته شود.

۱. روش مطالعه:

چارچوب مطالعاتی در زمینه‌ی این تحقیق مبتنی بر روش توصیفی می‌باشد. در راستای پرداختن به هدف تحقیق مبنی بر بازآموزی از چگونگی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر برای استفاده در طرح‌های جدید توسعه شهری از مطالعه‌ی موردی و تحلیل فضایی استفاده شده است. قسمت معناداری از بافت قدیم مشهد در ارتباط با موضوع تحقیق در ایام عزاداری محرم و صفر به عنوان واحد تجزیه و تحلیل مطالعه‌ی موردی از طریق بررسی اسناد، مشاهدات، مصاحبه و تکمیل پرسشنامه مورد بررسی قرار گرفته است و با تحلیل اطلاعات و آمار توصیفی بدست آمده سعی شده در مورد مساله‌ی ذکر شده، نتیجه‌گیری شود. جامعه‌ی آماری تحقیق حدود ۱۵۰ کاربری مذهبی در کل محدوده بافت قدیم می‌باشد که یک نمونه غیر تصادفی ۲۰ درصدی براساس معیارهای مشخص، شامل قدمت حسینیه، تکیه یا مسجد، حجم استفاده از آن توسط انواع استفاده‌کنندگان، نزدیکی به مجموعه حرم مطهر و ارزش تاریخی آن، شامل ۳۰ کاربری مذهبی برای مشاهده، مصاحبه و تکمیل پرسشنامه انتخاب شده‌اند. به کمک تحلیل همبستگی با استفاده از نرم افزار آماری spss در کنار سایر بررسی‌ها، عوامل کیفی موثر بر انتخاب یک فضای شهری برای انجام مراسم مذهبی و میزان تاثیرگذاری آن‌ها به عنوان پاسخی بر نحوه‌ی تعامل مراسم آیینی و مذهبی و ساخت شهر نتیجه گرفته شده است. بررسی این نتایج و تطابق آن با طرح‌های جدید مصوب شهری این محدوده نیز تاکید بر نادیده گرفتن این مفاهیم می‌باشد. مفاهیمی که به عنوان جزئی از هندسه‌ی اجتماعی بافت مذهبی، سال‌ها در بطن هندسه کالبدی آن قرار داشته است.

۲. مبانی نظری تحقیق

۱-۲. تعامل و ارتباط مراسم آیینی با کالبد شهر و فضاهای شهری شهر مجموعه‌ای فرهنگی-کالبدی است که براساس نیازها، فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنین آن شکل گرفته است. انسان‌ها براساس نیازهای فردی و گروهی خود فعالیت کرده و الگوهای رفتاری خاص خود را عرضه می‌کنند و شهر و فضاهای آن جایگاهی برای این گونه اتفاقات هستند. بدین ترتیب فضاها و خصوصیات آنها بستگی شدیدی به نحوه فعالیت و الگوهای رفتاری استفاده‌کنندگان دارند. البته این مورد یک ارتباط دوطرفه است، به طوری که فضاها از یک سو آینه‌ی تمام‌نمای فعالیت‌ها و الگوهای رفتاری یک جامعه بوده و از سوی دیگر بر فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان تاثیر زیادی می‌گذارند. میزان سازگاری بین فضا و کالبد با فعالیت‌ها و رفتارهایی که در آن اتفاق می‌افتد، معیار مهمی برای ارزیابی میزان سلامت، توانایی و هماهنگی یک جامعه می‌باشد، در واقع اگر جامعه قادر به ایجاد بستری مناسب برای فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان نباشد، نمی‌تواند ادعای غنای فرهنگی کند (پاکزاد، ۱۳۸۶: ۷۶).

"فضای شهری به عنوان مهمترین عامل ساخت شهر در طول تاریخ جهان و ایران بهترین بستر مراسم آیینی، مناسک تشریفات، نمایش‌ها و محاکمات و... بوده است" (پارسی، ۱۳۷۹: ۵۹). به عبارتی مراسم آیینی، مذهبی یا قومی از طریق اجتماعی-فرهنگی شامل سنت‌ها، رسوم، دانش‌ها و باورهای عامه، اخلاقیات و ارزش‌های پایدار به وجود می‌آید و تعیین‌کننده عناصر پایدار فضای شهری است که خصلت ذاتی آن شده و در طول زمان به‌کندی تغییر می‌کند (پارسی، ۱۳۸۱: ۴۶).

فضاهای شهری در فراهم نمودن بستر مناسب برای وقوع فعالیت‌ها ضمن متاثر شدن از آن تاکید دارند و معتقدند این مراسم در ایجاد حس ماندگاری و پایایی فضای شهری نقش دارند. آن‌ها توجه تنها به مسائلی همچون عملکرد، بهداشت، خردگرایی و فناوری، بی توجهی به مردم و ویژگی آن‌ها، خودداری صاحب‌نظران از ارتباط مستقیم با مردمی که باید در مناطق طراحی شده زندگی کنند، نادیده گرفتن اصول و سنت‌های فرهنگی مردم و ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی که شهر به آن‌ها وابسته است را نقد می‌کنند. ضمن مطالعات مبانی نظری تحقیق، آرای برخی نظریه‌پردازان در این خصوص در جدول ۱ جمع‌آوری شده است.

آداب و رسوم وسیله‌ای برای تقویت اعتقادات و ابراز هویت گروهی است که در نهایت انسجام و همبستگی افراد جامعه را سبب می‌شود و فضای شهری به عنوان عنصری از ساخت فضایی شهر دربرگیرنده این روابط اجتماعی- فرهنگی است (تولایی، ۱۳۷۲: ۲۵) و ویژگی اصلی آن بیان زندگی جمعی و نمایش زندگی اجتماعی، ضمن تاثیرگذاری بر آن‌ها است (رفعیان و سیفایی، ۱۳۸۴: ۳۶). در واقع در تعامل تاریخی بین مجموعه مراسم آیینی- مذهبی و فضای شهری هر کدام بر دیگری اثر می‌گذارد (امین زاده، ۱۳۸۶: ۱۳). در مجموع نظریه پردازان، بسیاری از غرب و شرق پیرامون تعامل بین آیین‌های جمعی و ساختار کالبدی شهرها به ویژه شهرهای سنتی نظر داده‌اند که بسیاری بر نقش

نظریه پرداز	نحوه تعامل مراسم آیینی و شهر
گوردن کالن	مفاهیم آیینی به دیگران از طریق برگزاری مراسم آیینی در فضای عمومی انتقال پیدا می‌کنند.
رلف	ایجاد حس ماندگاری در فضاهای شهری از طریق معنا و مفاهیم مراسم آیینی
کامیلو سیتنه	ایجاد عرصه عمومی و پایایی آن از طریق برگزاری مراسم مختلف
راب کریبر	سازماندهی فضاهای عمومی بوسیله مجموعه فعالیت‌های آداب و رسوم اجتماعی
آلدو روسی	شکل‌گیری ساختار شهر و تضمین ماندگاری آن از طریق عوامل فرهنگی شامل آداب جمعی
سید حسین نصر	انتقال آموزه‌ها و تعالیم سنت (مذهب) از طریق کاربرد مفاهیم آیینی در مقاطع مختلف مکان و زمان
سلطان زاده	معاور و فضاهای شهری بستر وقوع مراسم و آداب اجتماعی و مذهبی

جدول ۱. جمع بندی نظریات تعدادی از اندیشمندان در رابطه با اهمیت تعامل مراسم آیینی و شهر (ماخذ: پارسا، ۱۳۷۹)

همبستگی، ترکیب رفتار فردی در ساختار گروهی و تعلق به مکان و یا به اعتقادی برآورد نیازهای مشروع ضمیر پنهان انسان و یا سیراب کردن عطش وجودشناسانه عمیق انسان در برقراری ارتباط با امر قدسی اشاره نمود (امین زاده، ۱۳۸۶: ۶) و در جایی دیگر عملکرد بسیاری از مراسم مذهبی، تنظیم شیوه‌ی نگرش یک جامعه از منابعش و چگونگی کارکرد آن‌ها بیان شده است (بیتس و پلاگ، ۱۳۷۵: ۷۱۱).

۲-۳. تبیین و تحلیل مراسم مذهبی ایام محرم و صفر مراسم مذهبی، اصول و عقاید نسبتاً مبهم را از طریق حرکات منظم بدنی و اغلب با استفاده از مکان‌ها و اشیاء خاص نمایش می‌دهند (مک لولین، ۱۳۸۳: ۱۰) و اغلب با ساخت نمادهایی همراه است که ممکن است ترکیبی از نمادهایی که ریشه‌های متفاوتی دارند باشد (بیتس و پلاگ، ۱۳۷۵: ۶۷۸). از کارکردهای مهم این نوع از مراسم می‌توان به تقویت حس

معانی نمادین و ویژه‌ای به آن‌ها بخشیده است. مهمترین این فضاها عبارت است از حسینیه‌ها که کاربرد آن مربوط به همان مراسم تجمع عزاداری می‌شود، مسیر حرکت و نقاط عطف که محل وقوع اتفاقات خاص و مراسم شاخص عزاداری می‌باشد (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲: ۱۹).

حسینیه‌ها به عنوان محل برگزاری مراسم آغاز و پایان حرکت دسته‌های عزادار و مراسم تجمع ماه محرم، در سایر ایام نیز همواره از اهمیت، ارزش و تقدس شایان توجهی در میان ایرانیان برخوردارند و تکایا و خانقاه‌ها نیز در کنار آن‌ها به عنوان مراکز مذهبی، بناهای کالبدی مبتنی بر فرهنگ اسلامی هستند. این مکان‌ها مفصل‌های شبکه معابر هستند که بر سر راه دسته‌های عزاداری به عنوان نشانه‌هایی از نظر کالبدی، نقاط مکث و از نظر معنایی فضایی شاخص هستند که مردم را با واقعه عاشورا پیوند می‌دهند و موقعیت آن‌ها باعث پیوند عناصر شهری همچون مراکز محلات می‌شود (امین زاده، ۱۳۷۹: ۶۳).

مسیر حرکت دسته‌های عزاداری مسیری است که با طی کردن بسیاری از گذرهای اصلی، معمولاً از مهمترین نقاط همچون مسجد، زیارتگاه، گورستان، میدان اصلی، منازل بزرگان و... نیز می‌گذرد. مسیرها علیرغم گذشت زمان همچنان ثابت و برقرار بوده و به مثابه عوامل هویتی مراسم برای همه مردم روشن و مشخص هستند (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲: ۱۹). تفاسیر قرآنی در رابطه با این مسیرها اشاره به واژه "سبیل" دارد که هم به معنای راه معنوی است هم راه فیزیکی، "راه‌های فیزیکی نیز گرچه ساخته دست بشر هستند همانند راه‌های معنوی به خداوند نسبت داده می‌شوند" (امین زاده، ۱۳۷۹: ۶۳). نقاط عطف نیز محل شاخصی در بین مسیر حرکت دسته‌های عزاداری می‌باشد که مراسم ویژه‌ای در آن اتفاق می‌افتد، مراسمی خاص که از فرهنگی به فرهنگ دیگر متفاوت است، به طور مثال مراسم طبل زنی یا مشعل گردانی دسته‌های عزاداری عراقی، نخل گردانی در یزد و...

واقعه عاشورا به عنوان اصلی‌ترین موضوع مراسم مذهبی ایام محرم صفر، بر ابعاد مختلف زندگی شیعیان تاثیر بسزایی داشته است، این واقعه به عنوان الگویی برای زندگی و تفکر در باب چگونگی زیستن از نظر اخلاقی و اجتماعی به عنوان عامل وحدت بین اقشار مختلف عمل نموده است. در شهرهای شیعه نشین به ویژه در ایران با تفکر غالب شیعی، برگزاری مراسم عاشورا سابقه‌ای طولانی داشته و حتی چنین بیان شده است که عزاداری برای امام حسین (ع) ریشه در فرهنگ ایرانی دارد (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۷)، به گونه‌ای که علیرغم تاثیر فرهنگ ایرانی از فرهنگ اقوام مختلف ملی، سه پدیده اجتماعی شامل نخست زبان فارسی، دوم سنت نوروز و سوم بزرگداشت امام حسین (ع) در دهه نخست ماه محرم به عنوان عوامل هم‌پیوندی در فرهنگ ایرانی بیان شده است (میثاقیان، ۱۳۸۸: ۱۷). اگرچه جزئیات مراسم مذهبی مربوط به محرم نه تنها در جوامع گوناگون شیعه از جمله در ایران، کشورهای عربی و هند، بلکه از شهر به شهر و گاه از محله به محله متفاوت است (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۷)، و در نقاط مختلف ایران تجلیات و جلوه‌ها و تفسیرهای مختلف فکری، فرهنگی و کالبدی متنوعی داشته، علیرغم تنوع و اختلاف‌نشان مبین نوعی وحدت بوده اند (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲: ۱۲).

عناصر مادی و غیرمادی موثر و اساسی این مراسم عبارتند از: دسته‌های عزادار (انسان‌های پویا)، فضاهای ایستا و پویای عزاداری، نوع حرکت، آیین‌های حین حرکت، نمادها و مراسم عزاداری (همان) و به طور کلی می‌توان گفت مراسم از دو بخش عمده تشکیل می‌شود، یکی مراسم تجمع که به نام مجلس یا جلسه خوانده می‌شود و دیگر دسته‌های عزاداری (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۷).

مرور مراسم و موضوعات مرتبط با آن، حکایت از نیاز به فضاهایی خاص و شکل‌گیری آن‌ها در طول تاریخ است که

تصویر ۳. نخل، نماد تابوت امام حسین (ع) - یزد
(ماخذ: نگارندگان، زمستان ۱۳۸۹)

تصویر ۲. حسینیه در یزد
(ماخذ: نگارندگان، پاییز ۱۳۸۸)

تصویر ۱. مراسم ویژه طبل زنی در فضای مقابل حسینیه-مشهد
(ماخذ: نگارندگان، زمستان ۱۳۸۹)

۳. مورد پژوهی تحقیق (بافت قدیم شهر مشهد)

۳-۱. مرور تاریخی بر روند ساخت کالبدی-فضایی شهر مشهد در ارتباط با مراسم آیینی و مذهبی
بافت قدیم شهر مشهد به مرکزیت مجموعه حرم مطهر رضوی به عنوان یکی از بهترین نمونه‌های بستر فضایی برگزاری مراسم آیینی و مذهبی به علت مبنای شکل‌گیری آن که به شهادت حضرت امام رضا (ع) در قرن نهم هجری قمری در روستایی به نام سناباد (که بعد‌ها به مشهد به معنای محل شهادت تغییر نام یافت) مربوط می‌شود، مورد توجه قرار گرفته است. حرم مطهر رضوی (ع) به عنوان هسته مرکزی شهر مشهد، گسترش محدوده شهر را به صورت کوچه‌ها و معابری که از آن شروع و به حصار شهر ختم می‌شود باعث شده است (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۹۶) و از طرفی دیگر براساس مطالعات میدانی و مصاحبه با ساکنان و متولیان قدیمی شهر مشهد^۱ از دیرباز تاکنون مقصد حرکت دسته‌های عزاداری در ایام محرم و صفر (بویژه ایام شهادت امام رضا (ع)) بوده است. مطالعه‌ی دوره‌های تاریخی مختلف و شناسایی عوامل و عناصر شاخص مختلف کالبدی، اجتماعی و فرهنگی مرتبط با هر دوره که در محدوده بافت قدیم شکل گرفته‌اند در کنار نتایج مطالعات میدانی و مصاحبه‌ها، گویای اهمیت توجه به این محدوده و تاثیر این عناصر در ساختار مراسم آیینی و مذهبی محرم و صفر است.

این مراسم در واقع نوعی ارتباط بین انسان، فضا، کالبد و تاریخ (انسان‌های آزاده و ارزش‌های انسانی مطرح در حماسه عاشورا) برقرار می‌نماید (امین زاده، ۱۳۷۹: ۲۳) و در نتیجه به عنوان یکی از عوامل تاثیرگذار بر سازمان فضایی مجتمع‌های زیستی که از دیرباز در آن برپا می‌شوند حائز اهمیت است (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲: ۱۲).

زبان شهرسازی بخش‌های قدیمی شهرهای سنتی ایران، پیام‌های فرهنگی-مذهبی دوره خود را انتقال می‌دهند و در واقع مقولات مذهبی را نمادین می‌کنند (حبیب، ۱۳۸۸: ۸۴-۸۵). بدین ترتیب می‌توان گفت که مراسم آیینی و مذهبی ایام محرم و صفر به عنوان یک الگوی رفتاری باریشه‌ی تاریخی و مذهبی عاملی موثر در ساخت شهر است. نظم و اصول حاکم بر این رفتار در تعاملی دوسویه با ساخت و فضای شهری بوده است. از الزامات طبیعی-اقلیمی، اقتصادی-سیاسی و فعالیتی-کالبدی بافت تاثیر می‌پذیرفته و خود به عنوان هندسه‌ی اجتماعی-اعتقادی بر الگوی بافت اثر می‌گذاشته است. به محیط معنا می‌داده و از اجزای زبان هویتی آن بوده است. تعاملی که در نقش یکی از عوامل کلیدی موثر بر ساخت شهر و یکی از مفاهیم مهم شکل دهنده‌ی فضای شهری، باید در روند تهیه و طراحی طرح‌های شهری به خصوص در محدوده‌های مذهبی در نظر گرفته شود.

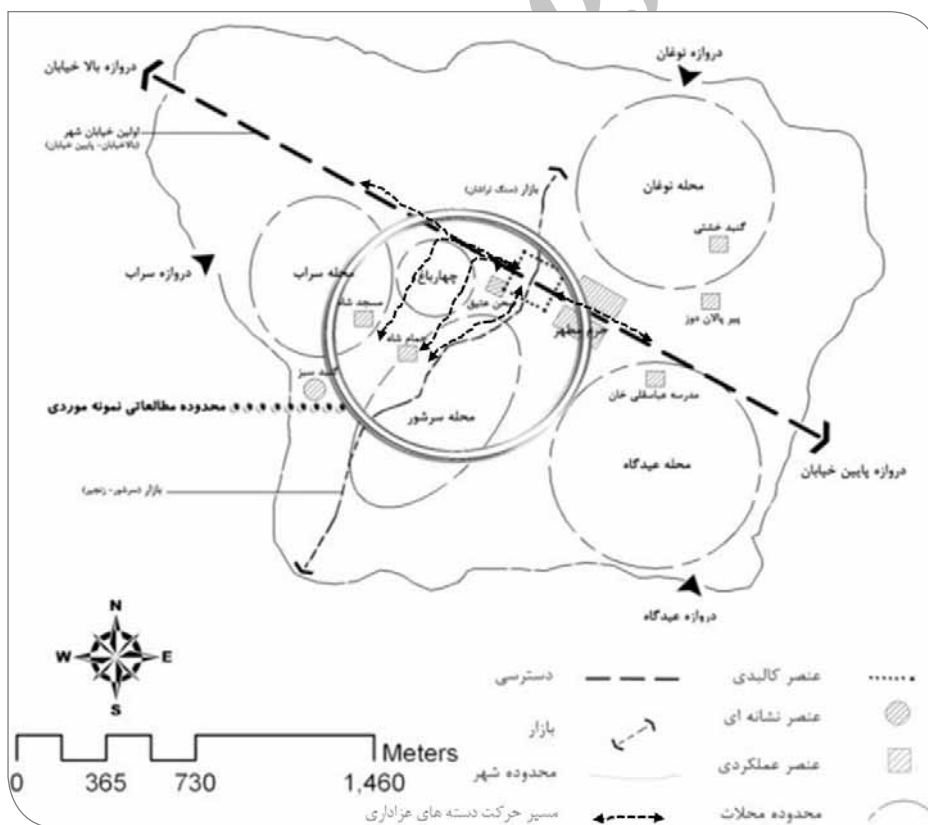

در جهت روشن نمودن این ارتباط، با مرور تاریخی ساخت و بافت و مطالعه‌ی مراسم آیینی و مذهبی علاوه بر جمع بندی و تحلیل ساخت شهر در دوره‌های مختلف، موقعیت مسیر دسته‌های عزاداری و ساخت شهر در دوره‌ی صفویه و پهلوی اول به

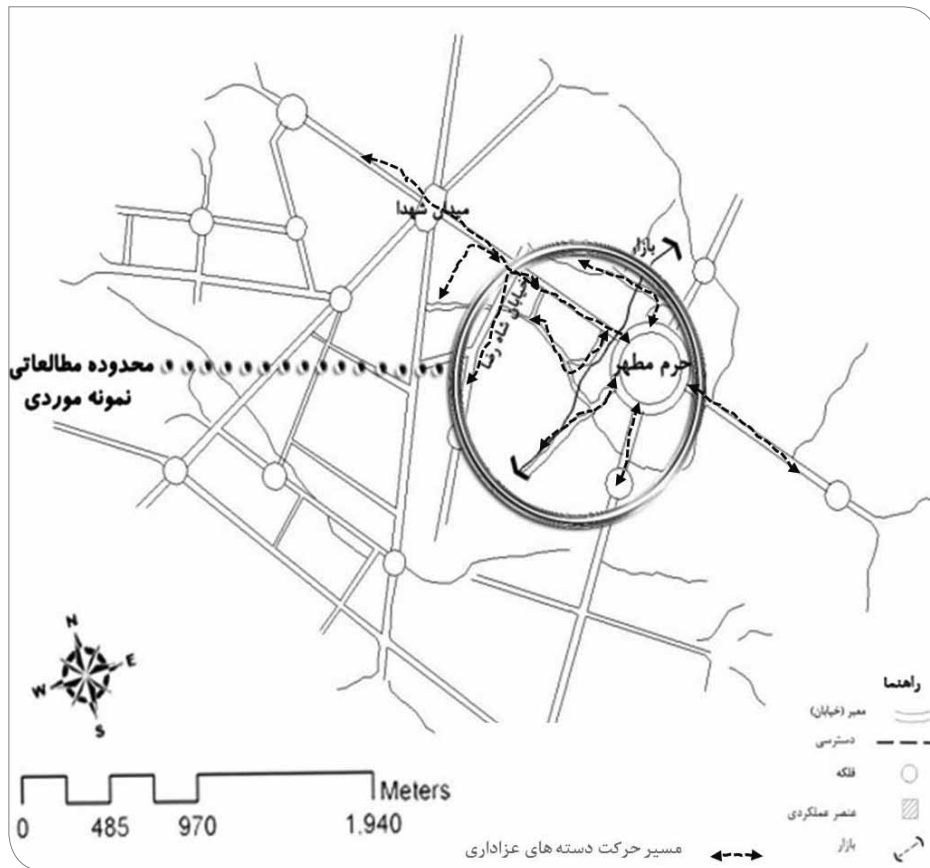
صورت نقشه ارائه شده است. این نقشه‌ها خود تأکیدی است بر اهمیت عناصر شاخص کالبدی، عملکردی و ارتباطی در ساختار حرکت دسته‌های عزاداری و ارتباط دو سویه‌ی آن‌ها.

دوره تاریخی	عناصر شاخص کالبدی	عناصر شاخص عملکردی	عناصر شاخص دسترسی و ارتباطی
صفویه	دو نیمه شدن بازار شهر	ارگ مذهبی و حکومتی، بازار، مسجد	محور بالاخیابان-پایین خیابان، بازار
افشاریه	دروازه و باروی شهر	محله نظامی ارگ	محور بالاخیابان-پایین خیابان، بازار
قاجاریه	بازارچه سراب	مدرسه و بازار، محله ارگ	اتصال چهارباغ به سرشور
پهلوی اول	فلکه و خیابان	میدان شهدا-مجموعه حرم، راسته ارگ	خیابان ارگ و خسروی
پهلوی دوم	راه آهن، دانشگاه	راه آهن، دانشگاه، بازار فرش، پارک	خیابان‌های متعدد

جدول ۲. جمع بندی تحلیل ساخت و ساختار مشهد در دوره‌های تاریخی مختلف و شناسایی برخی از مهمترین عناصر ماخذ: پردازش نگارندگان براساس اسناد و منابع موجود

تصویر ۴. ساخت شهر مشهد و موقعیت مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در دوره صفویه

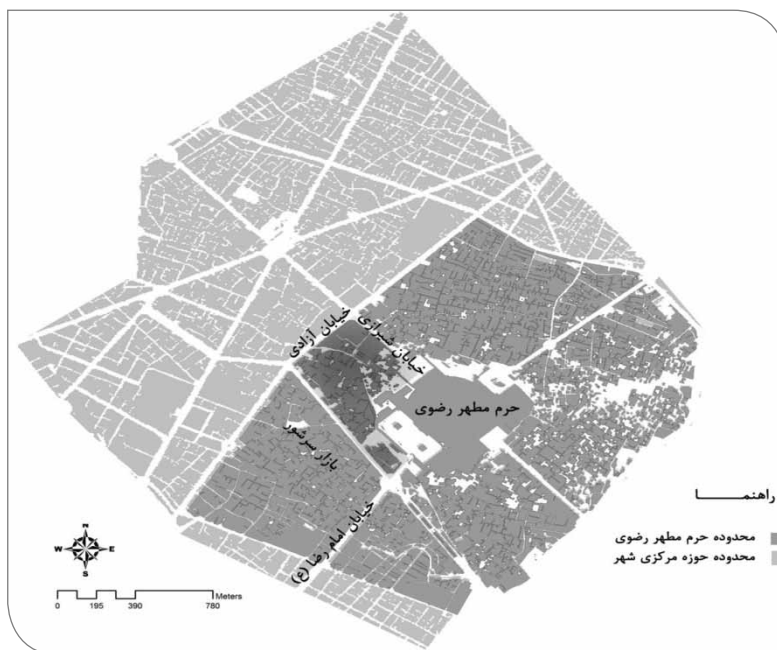

تصویر ۵. ساخت شهر مشهد و موقعیت مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در دوره پهلوی اول

براساس بانک اطلاعات مرجع شهر مشهد^۲ وجود ۳۸ درصد از کابری‌های مذهبی در محدوده حد فاصل بالاخیابان (خیابان شیرازی فعلی) در جهت شمال، خیابان تهران (امام رضا فعلی) و محدوده بازار رضا در شرق، محدوده بازار سرشور در جنوب و خیابان آزادی در غرب هستند که بر اساس تقسیم‌بندی طرح توسعه مصوب بافت پیرامون حرم مطهر قسمت اعظم محدوده منطبق بر قطاع یک می‌باشد. با توجه به تراکم بالای حسینی‌ها و تکایای شاخص در آن، مطالعات میدانی در این محدوده انجام شده است (شکل ۶).

۲-۳. تبیین مراسم عزاداری امام حسین (ع) در بافت قدیم مشهد در این مقاله اطلاعات مربوط به چگونگی مراسم عزاداری ایام محرم و صفر در بافت قدیم مشهد از طریق تکمیل پرسش‌نامه‌ای متشکل از مجموعه‌ای از سوالات باز و بسته مرتبط با هدف مقاله، مشاهده و مصاحبه جمع‌آوری شده‌اند. حجم نمونه بررسی شده یک نمونه غیر تصادفی ۲۰ درصدی یعنی ۳۰ حسینی، تکیه یا مسجد از حدود ۱۵۰ کاربری مذهبی شناسایی شده در محدوده بافت قدیم می‌باشد. ساکنین محلات محدوده، سرایدار یا متولی حسینی‌ها، تکایا و مساجد مخاطبین پاسخگو به سوالات پرسشنامه بوده‌اند.

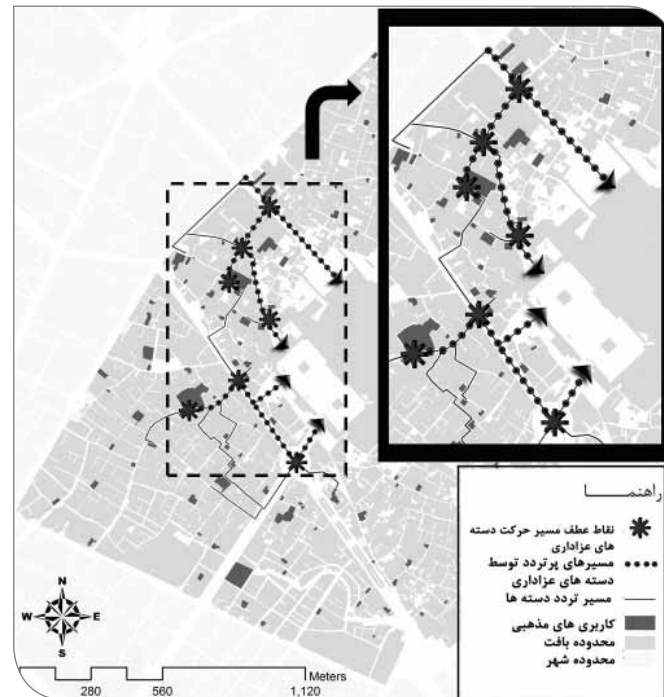

تصویر ۶. محدوده ویژه مطالعاتی و موقعیت قطاع یک

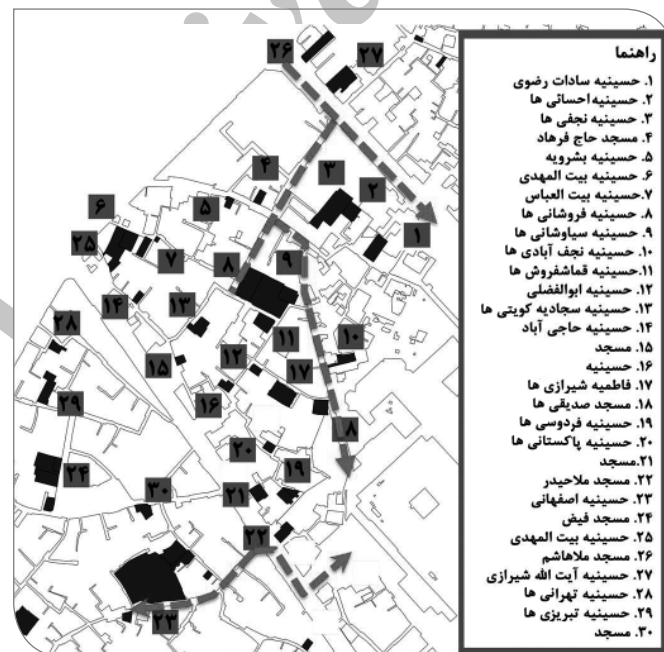
محل پنجه حضرت رضا (ع)، میدانگاه چهارباغ، ورودی حرم مطهر رضوی (ع) و ... (شکل ۷) بر اساس برهم نهی کروکی‌های مجموعه تمام پرسشنامه‌ها، بعضی مسیرها از جمله کوچه‌ی چهارباغ، کوچه‌ی آیت‌الله قمی، کوچه پنجه، بازار سرشور و ... پرتردتر می‌باشند و هر ساله در ایام عزاداری دسته‌های بیشتری برای حرکت و رسیدن به حرم که مقصد نهایی مراسم است از آن‌ها عبور می‌کنند و از طرفی این مسیرها براساس شناخت روند تاریخی ساخت کالبدی-فضایی شهر مشهد در انطباق نتایج حاصل از مصاحبه‌ها همان مسیرهای اصلی ساخت و استخوانبندی بافت قدیم مشهد می‌باشند که علاوه بر نقش دسترسی و جابه‌جایی از هویتی شاخص برخوردار هستند. (شکل ۸)

بر اساس مجموعه اطلاعات بدست آمده از تکمیل ۳۰ پرسشنامه، نتایج ذیل را به دست داده است: ۷۷ درصد دسته‌های عزاداری در طول سال‌های متمادی از مسیرهای ثابت حرکت نموده و به مقصد که حرم مطهر رضوی (ع) می‌باشد می‌رسند. (شکل ۸) براساس کروکی‌های رسم شده در پرسشنامه‌ها، محل برگزاری مراسم‌های خاص همچون مشعل‌گردانی، نخل‌گردانی، سینه‌زنی و زنجیرزنی به طور دسته‌جمعی و بدون حرکت و ... که همان نقطه عطف مراسم می‌باشد، منطبق بر نقاط گره‌ای و مفاصل کالبدی بافت محله و در ارتباط با نقاط شاخص نشانه‌ای و هویتی است. نقاطی همچون

تصویر ۷. موقعیت نتایج حاصل از مصاحبه در محدوده مطالعاتی
ماخذ: پردازش نگارندگان براساس مطالعات تحقیق

تصویر ۸. موقعیت نمونه های مطالعاتی در محدوده قطاع یک و پر تردد ترین مسیر حرکت عزاداران
ماخذ: پردازش نگارندگان براساس مطالعات تحقیق

برای اندازه‌گیری عوامل کیفی (هویت، روشنایی، نظارت اجتماعی، نوع دسترسی، سلسله مراتب دسترسی)، معادل هر کیفیت یک مقدار کمی تعریف شده است، برای مثال عامل نظارت اجتماعی با توجه به وجود کاربری‌های فعال در تمام روز و واحدهای مسکونی در لبه مسیرها براساس کم/زیاد/متوسط بررسی شده است و سپس با استفاده از روش تحلیل همبستگی (Correlation)، در محیط نرم افزار SPSS، رابطه بین این مقادیر و تعداد دسته‌های عزاداری که از آن فضا عبور می‌کنند بررسی شده است. نتایج حاصل از این تحلیل در جدول ۳ و نمودار ۱ تحت عنوان ضریب همبستگی پیرسون جمع بندی شده اند. قابل ذکر است که این ضریب هرچه به عدد یک نزدیکتر باشد میزان تاثیر عامل در تردد دسته‌های عزاداری بیشتر و همبستگی مستقیم است و هرچه به صفر نزدیکتر باشد همبستگی کمتری دارد و در نهایت اگر منفی باشد همبستگی معکوس است.

۴. عوامل موثر بر انتخاب مسیر حرکت دسته‌های عزاداری

استفاده بیشتر از یک فضا با توجه به هدف استفاده‌کنندگان آن و نیروهای موثر بر آن دلایل گوناگونی می‌تواند داشته باشد (Dobbins ۲۰۰۷: ۳۰) که براساس روش‌های مختلف ارزیابی و سنجش محیط در شهرسازی می‌توان این علت‌ها را شناسایی کرد. دلایل استفاده از یک فضای شهری و عوامل ارزیابی کیفیت آن در قالب مجموعه عوامل درونی و بیرونی قابل بررسی هستند که هر یک از این دو گروه براساس نحوه سنجش که کمیت قابل اندازه‌گیری باشد یا به صورت یک کیفیت غیرقابل اندازه‌گیری به دو گروه کیفی و کمی تقسیم شده اند^۳.

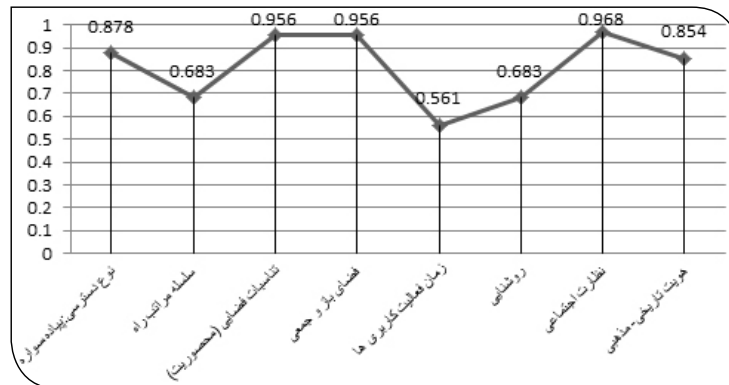
براساس اطلاعات بدست آمده از تکمیل پرسشنامه‌ها، اطلاعات وضع موجود حاصل از بانک اطلاعات مرجع مشاهد و برداشت‌های میدانی در محدوده مطالعاتی میزان و چگونگی مجموعه عوامل فوق در هر یک از فضاهایی که به عنوان فضای عبور دسته‌های عزاداری شناسایی شده بودند، به تفکیک مشخص شده اند.

جدول ۳. عوامل موثر بر ارزیابی و سنجش کیفیت محدوده و میزان تاثیرگذاری عامل بر میزان

(ماخذ: غروی الخوانساری، ۱۳۸۷ و گلکار، ۱۳۸۴ و Carmona, Gehl, ۲۰۰۷ و مقاله براساس تحلیل SPSS)

میزان تاثیرگذاری عامل بر میزان تردد دسته‌های عزاداری	عوامل موثر بر ارزیابی و سنجش کیفیت یک محدوده		
۰,۸۷۸	نوع دسترسی: پیاده، سواره	دسترسی و شبکه معابر	مشخصه‌های کمی
۰,۶۸۳	سلسله مراتب راه		
-۰,۷۴۸	عرض مسیر ^۴		
۰,۹۵۶	تناسبات فضایی (محصوریت)	فرم کالبدی	عوامل درونی
۰,۹۵۶	فضای باز و جمعی	فعالیت	
۰,۵۶۱	زمان فعالیت کاربری‌ها	عملکرد	
۰,۵۶۱	تنوع کاربری‌ها		
۰,۶۸۳	روشنایی	امنیت	مشخصه‌های کیفی
۰,۹۶۸	نظارت اجتماعی		
۰,۸۵۴	هویت تاریخی- مذهبی	هویت و معنا	

عوامل بیرونی	مشخصه های کیفی	معنایی- هویتی	استخوانبندی هویتی- تاریخی	از مسیرهایی که در استخوان بندی شهر یا محله جای دارند (بازار سرشور، کوچه چهارباغ) تعداد دسته عزاداری بیشتری عبور می کند.
	مشخصه های کمی	عملکرد	استخوانبندی عملکردی	
		کالبدی	استخوانبندی کالبدی	

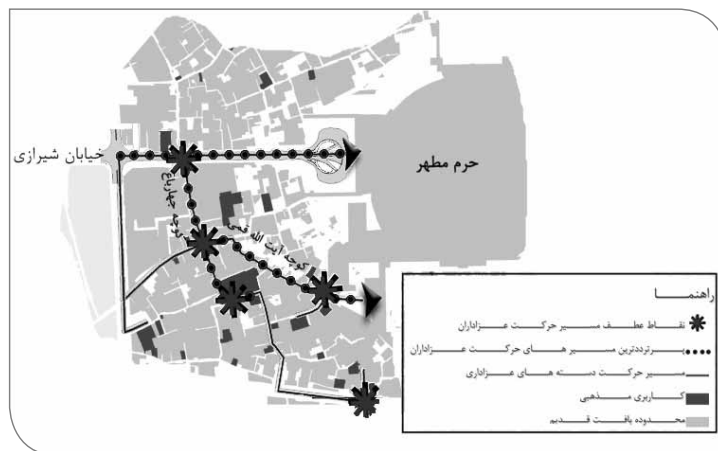
نمودار ۱. میزان تاثیر عوامل مختلف بر میزان تردد عزاداران از یک مسیر
 مأخذ: پردازش نگارندگان براساس نتایج تحقیق

۵. تحلیل و بررسی طرح توسعه پیشنهادی محدوده مطالعاتی

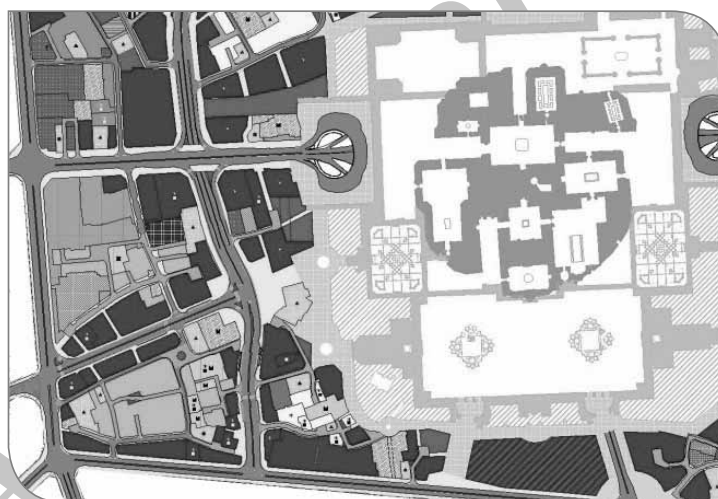
با توجه به اهمیت و موقعیت خاص فرهنگی- مذهبی شهر مشهد، تاکنون طرح های ویژه ای همچون طرح تفصیلی مصوب نوسازی و بهسازی بافت شهری پیرامون حرم مطهر (محدوده ۳۰۰ هکتاری)، طرح تفصیلی مصوب مرکز شهر مشهد (محدوده ۸۰۰ هکتاری) و نیز طرح های پیشنهادی جدید، پروژه ضلع قبله برای نوسازی و بهسازی بافت شهری پیرامون مجموعه ی حرم مطهر امام رضا (ع) تهیه و در دست اجرا می باشند که هدف کلی آن ها بهبود کارایی، افزایش ایمنی و زیباسازی بافت پیرامون بارگاه حرم مطهر امام رضا (ع) در راستای افزایش اهمیت و نقش حرم مطهر در نظام شهری با تحول کیفی بافت های موجود و کاربست بهینه ی اصول معماری در جهت ایجاد تعادلی پایدار است.

از مقایسه پرترددترین مسیرهای حرکت عزاداران با محورهای پیشنهادی طرح تفصیلی مصوب مرکز شهر مشهد می توان دریافت که در طرح پیشنهادی، مطالعات ترافیکی و کالبدی پررنگ تر از ابعاد اجتماعی- هویتی و الگوهای رفتاری دیده شده اند. این مسیرهای فرهنگی آیینی قدیمی در طرح جدید دیده نشده اند و رد پای آنها بعضاً حتی به کلی حذف شده است و اگر هم حذف نشده کاربری های آن به گونه ای عوض شده است که دیگر به صورت یک مسیر آیینی معنی نمی شود. نقاط عطف و در واقع گره های فعالیتی استفاده کنندگان از فضا با گره های ارتباطی و دسترسی همپوشانی ندارند و می توان تداخل پیاده و سواره را در اکثر آن ها دید. به طور کلی ساختارهای حرکتی مراسم مذهبی در طرح تفصیلی مصوب به صورت مناسب در نظر گرفته نشده و در نتیجه طرح مصوب با مفاهیم فرهنگی- اجتماعی کهن بافت بیگانه به نظر می رسد.

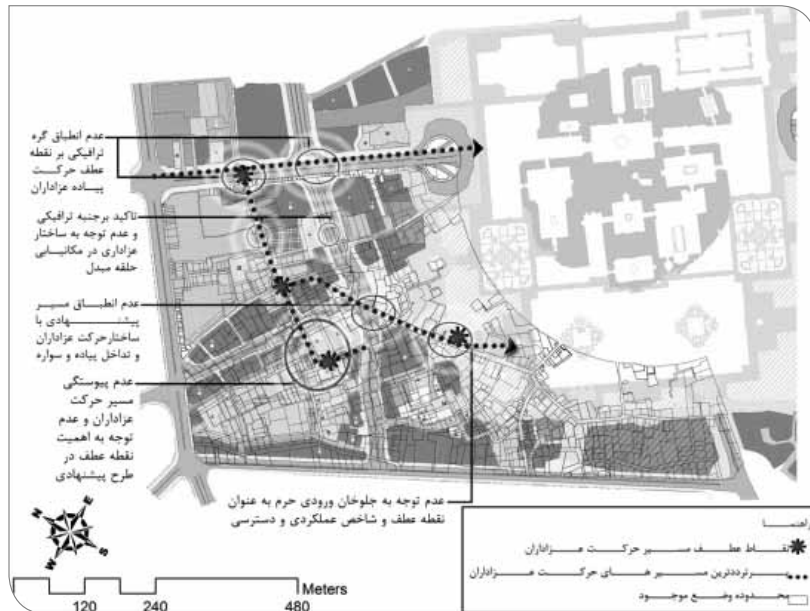
تصویر ۹. موقعیت نتایج تحقیق در وضع موجود

تصویر ۱۰. طرح تفصیلی مصوب محدوده
(ماخذ: گزارش مهندسین مشاور طاش، دی ماه ۱۳۸۵: ۱۲۱)

در جهت شناسایی دقیق تر مشکلات و مسایلی که نتیجه این عدم توجه در طرح‌های توسعه شهری جدید اطراف حرم مطهر رضوی می‌باشند در شکل ۱۱ نقشه طرح پیشنهادی مصوب و نقشه حاصل از نتایج پژوهش برهم نهی شده‌اند و مسائل در موقعیت دقیق خود به تفصیل مشخص شده‌اند.

تصویر ۱۱. مسیرهای حرکت دسته‌های عزاداری در محدوده قطاع ۱ از طرح پیشنهادی مصوب محدوده و تحلیل مشکلات
ماخذ: پردازش نگارندگان براساس نتایج تحقیق

نشانه‌های با ارزش تاریخی - مذهبی یا فرهنگی که نقطه عطفی در مسیر حرکت عزاداران هستند از ساختار اصلی جدید بافت دور مانده و روز به روز نقش آن‌ها کم‌رنگ‌تر خواهد شد. در نهایت می‌توان گفت دور از انتظار نیست که ساختار جدید پیشنهادی این طرح در کم توجهی به مفهوم کلیدی تعامل بافت با مراسم آیینی تاریخی آن و با تخریب یا نادید گرفتن جایگاه تعدادی از کانون‌های شاخص تاریخی - مذهبی معنادار در رابطه با این مراسم، موجب تغییر و جابجایی اجباری حرکت عزاداران از راسته‌ها و مسیرهای پر خاطره و آیینی آن شده و ضربه‌ای جبران‌ناپذیر به ساختار فرهنگی - مذهبی هویت بخش و معنا دهنده آن وارد کند.

مهمترین مسأله‌ی شناسایی شده در تحلیل فوق موقعیت مسیر شارستان به عنوان محور اصلی پیشنهادی رفت و آمد سواره پیرامون مجموعه حرم می‌باشد که در راستای احداث این مسیر بسیاری از بناها تخریب شده و مسیر حرکت دسته‌های عزاداری که در حال حاضر با اولویت حرکت پیاده است قطع شده و پیوستگی خود را از دست می‌دهد. درجه اهمیت مسیر شارستان به دلیل عرض بیشتر و حجم رفت و آمد افزون تر کاهش نقش عملکردی کوچه چهارباغ را به عنوان یک مسیر تاریخی - مذهبی را بدنبال داشته و احداث پروژه‌های تجاری - اقامتی - اداری نیز این موضوع را تشدید می‌کند. دیگر موضوع قابل ذکر، عدم انطباق گره‌های نشانه‌ای تاریخی - مذهبی با گره‌های پیشنهادی طرح مصوب است که در نتیجه

۶. نتیجه‌گیری

مراسم و مناسک آیینی و مذهبی از جمله عوامل مهم در شکل‌گیری سازمان فضایی شهر و پایداری و ماندگاری فضاهای شهری می‌باشند. به طور خاص مراسم عزاداری محرم و صفر در رابطه با ساختار شهر سنتی ایرانی دارای اهمیت ویژه است. تبیین و تحلیل ساخت محدود مطالعاتی بر اساس مطالعات اسناد و مدارک و مطالعات میدانی در رابطه با مراسم مذهبی، نتایجی در قالب معیارهای موثر بر انتخاب یک مسیر برای این نوع از مراسم را مشخص نمود. توجه به این معیارها در روند برنامه ریزی و ساماندهی فضاهای شهری جهت شکل‌گیری عرصه‌ای برای ایجاد و تقویت مناسبات و روابط بیرونی و مکان‌هایی که گروه‌های مختلف با خواست‌ها و علایق متفاوت گرد هم جمع می‌شوند تا هنجارها و ارزش‌های خود را در آن به نمایش گذارند، اهمیت دارد.

بر اساس مطالعات انجام شده، ساختار مراسم عزاداری شامل دو بخش مراسم تجمع و حرکت دسته‌ها است و با توجه به نتایج تحلیل همبستگی می‌توان به نتایجی در ارتباط با عوامل درونی و بیرونی اثرگذار بر بخش‌های دوگانه مراسم عزاداری دست یافت که نکات حائز اهمیتی را مرتبط با شهرسازی مشخص می‌نماید. قیاس این موارد با طرح مصوب محدود، لزوم توجه به تعامل معنادار بافت با مراسم آیینی - مذهبی را در تهیه طرح توسعه شهری را مشخص می‌نماید.

نکات حائز اهمیت در رابطه با عوامل فضایی تحلیل شده و بخش تجمع مراسم عزاداری عبارتند از:

۱. در ساختار شهر نقاط کانونی و هویتی از جمله حرم معصومین (ع)، تکایا، حسینیه‌ها، مساجد، امامزاده‌ها، بازار و... محل تجمع عزاداران و برگزاری مراسم تجمع می‌باشند.

۲. فرم کالبدی شاخص و هویت تاریخی و مذهبی از عوامل موثر در انتخاب یک فضا برای تجمع عزاداران در نقطه‌ای از مسیر هستند. در رابطه با حرکت دسته‌های عزاداری نیز می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سال‌های مختلف منطبق بر مسیرهایی است که در استخوانبندی و ساخت اصلی بافت جای دارند و توسعه و گسترش شهر در طول زمان در اطراف آن واقع شده است، از این رو تجهیز آن‌ها با دستاوردهای زندگی جدید می‌تواند پاسخ‌گویی به احیاء صحیح و اصولی بافت‌های کهن باشد.

۲. مسیر عزاداری مهم‌ترین مسیر حرکت پیاده در نظام شهر قدیم را نشان داده و در طی زمان بدون توجه به عرض مسیر به منظور انباشت خاطراتش، تا حد امکان حفظ شده است.

۳. مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در ارتباط با فضاهای مهم و هویت بخش شهرها که عواملی مانند حس تعلق به مکان، وحدت اجتماعی، هویت و تداوم خاطرات جمعی سبب بقا و احیای آن‌ها شده پدید آمده‌اند. از جمله این فضاها در بافت قدیم مشهد می‌توان به محل پنجه حضرت رضا (ع) در کوچه پنجه، حسینیه‌های تاریخی و میراثی فروشانیها و نجفیها، مسجد و حمام شاه و... اشاره کرد. با توجه به یافته‌های این تحقیق در بررسی نظریات و تحلیل‌های انجام شده در نمونه موردی، می‌توان گفت در تهیه طرح‌های توسعه شهری با توجه به تعامل مراسم آیینی و مذهبی باید به موارد ذیل توجه کرد:

۱. پایداری مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در طول سالیان متمادی می‌باید نکته‌ای قابل توجه در روند تهیه طرح‌های شهری باشد، مسیرهای پیشنهادی جدید، تعریض معابر وضع موجود، احداث پایانه‌های حمل و نقل عمومی باید در جهت حفظ پیوستگی این مسیرها باشد و حتی مسیرهای گسسته را متصل به هم نموده و در نهایت یک شبکه منسجم از مسیرهای تردد دسته‌های عزاداری شکل گیرد. این شبکه منسجم در واقع یک جز اصلی استخوانبندی محدود خواهد بود.

۲. موقعیت عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی-مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت دهنده و تاثیرگذار بر مسیر حرکت دسته های عزاداری حائز اهمیت است. ایجاد نشانه ها و عناصر شاخص جدید در بافت قدیم باید به گونه ای باشد که شخصیت و اهمیت عناصر قدیمی را خدشه دار نکرده و در ساختار موجود جای گیرد و آن را تقویت کند.
۳. حوزه پیرامونی عناصر شاخص و فضاهای باز موجود در مسیر حرکت دسته های عزاداری مفصلی برای برگزاری مراسم ویژه آیینی و مذهبی همچون نخل گردانی، مشعل گردانی، زنجیرزنی و... است. ایجاد گشودگی های جدید و یا ایجاد بنا در فضاهای باز موجود باید با توجه به این نوع از رفتارها شکل بگیرد تا به ساختار مراسم لطمه نزند.
۴. براساس محوریت پیاده در مراسم عزاداری توجه و تاکید بر حرکت پیاده، امنیت آن و همچنین رعایت تناسبات و مقیاس انسانی در مسیرها و فضاهای شهری از عوامل تاثیرگذار بر متناسب بودن یک فضا برای مجموعه فعالیت های آیینی و مذهبی می باشند. عدم توجه به مراسم و مناسک آیینی بویژه ارزش ها و باورهای نهفته در سوگواری محرم و صفر در طراحی سازمان کالبدی-فضایی محیط های مذهبی به معنی عدم توجه به سرمایه های هویتی و نیازمندی های اجتماعی- فرهنگی مردم جامعه بوده و فضاهای بی هویت، نامتناسب و خالی از خاطره و حضور مردم نتیجه اینگونه طرح ها است.

پی‌نوشت:

۱. این مطالب نتایج بررسی نمونه موردی ۲۰ درصدی از مجموعه کاربری‌های مذهبی بافت قدیم می‌باشد که مسیر حرکت دسته‌های عزاداری را در گذشته و حال تفسیر و مشخص کرده‌اند.
۲. بانک اطلاعات شهر مشهد به صورت پایگاه داده‌های مکانی (GIS) که در سال ۱۳۸۵ تولید شده است منبع این آمار می‌باشد.
۳. مدل سنجش محیط ترکیبی براساس هدف مقاله و در راستای پاسخ به سئوالات آن بر اساس مدل‌های سنجش محیط به روش سوات توسط کرمونا، چیس و ماتین و نمونه‌های داخلی و خارجی که در زمینه ارزیابی فضا فعالیت کرده‌اند (Gehl ۲۰۰۷) همچون پروژه ارزیابی کیفیت محیط خارجی برای مشارکت و انجام فعالیت‌ها، پروژه ارزیابی اهداف برنامه ریزی و محیطی در جهت دستیابی به اهداف استراتژیک اجتماعی در شورای منطقه North Warwickshire، تدوین شده است. بوسیله این مدل محیط مورد مطالعه براساس عوامل درونی کمی شامل: دسترسی و شبکه معابر، فرم کالبدی، عوامل درونی کیفی همچون: فعالیت، عملکرد، امنیت، هویت و معنا، و عوامل بیرونی کیفی شامل معنایی-هویتی و عملکرد و عامل بیرونی کمی کالبدی در رابطه با حرکت دسته عزاداری ارزیابی شده است.
۴. در توضیح رابطه‌ی معکوس عرض مسیر و میزان تردد دسته‌های عزاداری باید عنوان کرد، معابری که دارای پیشینه‌ی تاریخی و عناصر مذهبی هستند بیشتر مورد توجه دسته‌های عزاداری بودند. این معابر به واسطه‌ی قدمت شان دارای عرض کمتری هستند. لذا در تحلیل‌های آماری ضریب همبستگی منفی شده است.
۵. بدلیل کیفی بودن این معیار، در این نوع تحلیل قابل بررسی نبوده ولی براساس اطلاعات جمع‌آوری شده از مسیرهای با کاربری مختلط تجاری/اقامتی/مسکونی، تعداد دسته‌های عزاداری بیشتری عبور می‌کنند.

منابع:

۱. امین زاده، بهرام (زمستان ۱۳۸۶) «بازشناسی اثر آیین‌های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۳۲، صفحات ۵-۱۳.
۲. امین زاده، بهناز (۱۳۷۹) «حسینیه‌ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۶، صفحات ۵۵-۶۶.
۳. بیتس، دانیل و پلاگ، قرد (۱۳۷۵) انسان شناسی فرهنگی، چاپ اول، انتشارات علمی.
۴. پارسی، حمیدرضا (مهر ۱۳۷۹) فضای شهری، حیات مدنی-نیروهای اجتماعی و فرهنگی، رساله دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا، گروه شهرسازی.
۵. _____ (زمستان ۱۳۸۱) «محتوای فضاهای شهری»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۱، صفحات ۴۱-۴۹.
۶. پاکزاد، جهانبخش (۱۳۸۶) مبانی نظری و فرآیند طراحی فضای شهری، انتشارات شهیدی، چاپ دوم، تهران.
۷. پاکزاد، جهانبخش (۱۳۸۸) سیر اندیشه‌ها در شهرسازی (۳)، از فضا تا مکان، انتشارات شهیدی، تهران.
۸. پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۸) مبانی بهسازی و نوسازی بافت قدیم شهرها، انتشارات پیام، تهران.
۹. حبیب، فرح (پاییز ۱۳۸۸) «رویکردی تحلیلی به تعامل بین آیین‌های جمعی و ساختار کالبدی شهرهای سنتی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۳۹، صفحات ۱۷۷-۱۲۷.

۱۰. خیرآبادی، مسعود (۱۳۷۶) شهرهای ایران، نشر نیکا.
۱۱. رفیعیان، مجتبی، سیفایی، مهسا، (پاییز ۱۳۸۴) «فضاهای عمومی شهری؛ بازنگری و ارزیابی کیفی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۲۳، صفحه ۳۵-۴۲.
۱۲. غروی الخوانساری، مریم. (پاییز ۱۳۸۷) «ارزیابی کیفی مجموعه پردیس مرکزی دانشگاه تهران»، هنرهای زیبا، شماره ۳۵.
۱۳. گروه مهندسين مدیریت طرح اسوه (دی ماه ۱۳۸۵) گزارش تجزیه و تحلیل و تدوین برنامه ی مداخله.
۱۴. لنگ، جان (۱۳۸۷) طراحی شهری (گونه شناسی، رویه ها و طرح ها همراه با بیش از پنجاه مورد خاص)، ترجمه دکتر سید حسین بحرینی، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. مک لولین، ش. (بهار ۱۳۸۳) دین، مراسم مذهبی و فرهنگ، ترجمه: افسانه نجاریان، نشر ریش، اهواز.
۱۶. میثاقیان، غلامرضا (تابستان ۱۳۸۸) «تاملی در مفاهیم فضای شهری»، مجله آبادی، شماره ۶۳، صفحات ۱۶-۱۹.
۱۷. نقی زاده، محمد (تابستان ۱۳۸۱) «تاثیر معماری و شهر بر ارزش های فرهنگی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۱، صفحات ۶۲-۷۶.
۱۸. نقی زاده، محمد و امین زاده، بهرام (تابستان ۱۳۸۲) «مراسم محرم و شکل گیری سازمان فضایی روستاهای برزورد»، مجله مسکن و انقلاب، شماره ۱۰۲، صفحات ۱۲-۲۹.

19. Chapman N., Nindi P., Carnival, Copyright UK Centre for Carnival Arts.
20. Dobbins, M. (2009) Urban Design And People, Wiley, United States of America.
21. Gehl, J. (2007) Public spaces for a changing public life, Open space, People space, first edition, edited by Thompson C. W. and Travlou P., Taylor & Francis Group, London and New York.
22. Madanipour, A. (2009) Whose public space?, Taylor & Francis Group, London and New York.
23. Carmona, M., Magalhaes, C., Hammond, L. (2008) Public space, the management dimension, Taylor & Francis Group, London and New York.

